

¿Europa hauria de ser belga?

El futur del model socioeconòmic europeu

Philippe van Parijs

Bèlgica té plantejats avui dos reptes fonamentals: d'una banda, si vol seguir sent un país democràtic viable, el poble belga ha de disposar d'un espai comú per al debat i la presa de decisions (repte de Mill); d'altra banda, els estats, en anar-se transformant en empreses, veuran restringida la seva capacitat per reduir les desigualtats en la renda causades pel funcionament del mercat (repte de Strange). Per a l'autor, la Unió Europea –que ha d'afrontar, a nivell interestatal, reptes molt similars– pot treure més d'una lliçó de l'experiència belga.

«Fem, de nou, una mirada a Bèlgica, al nostre “Estat model” constitucional, Eldorado monàrquic amb la base “democràtica” més àmplia, la universitat dels estadistes de Berlín i l'orgull del *Kölnische Zeitung*». Així comença un article que va publicar Karl Marx (1848: 333) al *Neue Rheinische Zeitung*. El gruix de l'article es dedica a documentar el creixement de la pobresa i la delinqüència al *Modellstaat Belgien*, el suposat «Estat democràtic model de Bèlgica», i dóna a entendre d'una manera persuasiva que, sigui quin sigui el seu rendiment econòmic, el capitalisme liberal també té un cantó sordid. Si bé l'article de Marx podria haver-se publicat amb el títol que vaig proposar, més aviat frívolament, per a aquesta col·laboració, el meu propòsit és, i hauria estat, força diferent del seu, i ja els faig saber que la meva resposta serà afirmativa. Amb un to més ridícul, l'afirmació que faré no despertarà, probablement, tanta preocupació com si en aquest debat la paraula «belga» s'hagués substituït per «alemany» o «francès» o «britànic», o fins i tot per «neerlandès». D'altra banda, allò que els convidaré a considerar seriosament com un futur institucional desitjable per a la Unió Europea no és, arrogantment, l'ego actual de Bèlgica, sinó, per dir-ho així, el seu superego, no pas la seva estructura institucional contemporània, sinó allò que considero a què hauria de dirigir-se urgentment.

Expressat d'una manera més específica, el que faré, en gran part d'aquesta exposició, és esbossar dos reptes fonamentals a què han de respondre les institucions de Bèlgica d'una manera coherent. Amb tot, no es veu gens clar com trobar una resposta d'aquesta mena, si més no perquè sembla que els dos reptes generen demandes oposades. Però la mateixa supervivència del país i, cosa més important encara, la preservació de la combinació de llibertat àmplia i de solidaritat generosa –que el país ha estat capaç de desenvolupar en les darreres dècades, juntament amb els seus veïns– depèn de la identificació i la implementació de tal

resposta. En aquest context, doncs, argumentaré breument que la Unió Europea en el seu conjunt, tot i que vingui del sentit contrari, s'enfronta com més va més als mateixos problemes, i faré un

La democràcia només és viable en un poble que es comunica, que té un espai comú per al debat i la presa de decisions

esbós de com cal concebre una resposta anàloga i posar-la en pràctica. En el marc d'aquesta col·laboració, em centraré, sobretot, en el primer repte (la continuïtat de Bèlgica en la seva forma actual), no pas perquè el vegi més important que el segon (la preservació dels nivells actuals de llibertat i solidaritat), sinó perquè és probable que tingui més interès per als pensadors polítics amb inclinacions històriques (en comptes d'econòmiques). També faré servir aquest espai per proporcionar «matèria per reflexionar», més que per establir cap connexió explícita amb temes centrals de la tradició republicana, que, tanmateix, hauria de ser prou òbvia.

I. EL REPTE DE MILL

El primer repte pot presentar-se de nombroses maneres. Adoptaré la versió que en va donar John Stuart Mill en un passatge de mal averany del capítol setze de *Considerations on Representative Government*. Després d'assenyalar, amb benevolència, que «la província flamenca i la província valona de Bèlgica, malgrat la diversitat en la raça i en la llengua, tenen un sentiment de nacionalitat comuna molt més gran que no té la primera envers els Països Baixos, o la segona envers França», Mill pronunciava la seva famosa censura (o gairebé acusació) de les democràcies multilingües:

Les institucions lliures són pràcticament impossibles en un país format per nacionalitats diferents. Entre persones sense germanor, especialment si llegeixen i parlen llengües diferents, l'opinió pública unida, necessària per al funcionament del govern representatiu, no pot existir. Les influències que formen opinions i decideixen les accions polítiques són diferents en les diverses seccions del país. Hi ha un conjunt de líders totalment diferents que compten amb la confiança d'una part del país i amb la d'una altra. Els mateixos llibres, diaris, pamflets, discursos, no les abasten. Una secció no sap quines opinions, o quines instigacions, circulen en una altra. [...] Per les raons esmentades, en general, una de les condicions necessàries de les institucions lliures és que les fronteres dels governs coincideixin essencialment amb les fronteres de les nacionalitats (Mill, 1861: 291-94, el subratllat és meu).

Deixant de banda una sèrie de matisos i reserves, donaré al repte de Mill aquesta formulació escueta: «No hi ha democràcia viable sense un *demos* unit».

Durant molt de temps, el procés que Mill va descriure a penes va ser perceptible a Bèlgica, sobretot perquè el país era governat, al nord i al sud, per una elit francòfona. Però actualment aquell procés està en ple desenvolupament. Permeteu-me que n'assenyali tres indicis. Així com el temps que els telespectadors valons dediquen a mirar la televisió flamenca sempre ha estat molt escàs, el temps en què els telespectadors flamencs miren canals belgues emesos en francès actualment està per sota del 0,7 per cent del temps global que dediquen a veure la televisió (BRTN, 1996). Fins i tot a Brussel·les, el 85 per cent dels francòfons diu que no llegeix mai cap

diari flamenc (Fondation francophone de Belgique, 1997: 23). I, entre l'any 1954 i el 1993, pel que fa a les distàncies, la probabilitat de desplaçar-se d'una col·lectivitat valona a una de flamenca (o viceversa) ha baixat de la meitat a la tercera part en relació amb la probabilitat de moure's entre col·lectivitats situades dins la mateixa regió (Poulain i Foulon, 1998: 55-6).

«El resultat», tal com va afirmar el sociolingüista Kas Deprez (1998) «és que ja no és possible cap germanor genuïna entre els belgues». O, de nou, segons la formulació, també inspirada en Mill, del científic polític Wilfried Dewachter (1996: 136): «L'altra comunitat del país és pràcticament l'estranger. És prou difícil que un sistema polític pugui funcionar satisfactòriament durant un temps considerable amb una ignorància semblant i, doncs, una incomprensió mútua semblant entre les dues meitats del país». Ningú que hagi anat seguint la política de Bèlgica en les darreres dècades no pot negar que es tracta d'un problema cada cop més greu. Qualsevol que hagi llegit l'anàlisi de Mill hauria de suposar que aquest problema no es deu a un defecte idiosincràtic del poble de Bèlgica, sinó que és paradigmàtic de totes les democràcies multilingües. Amb 5.000 llengües vives arreu del món, i els 211 estats sobirans que els donen cabuda, i amb la democràcia formal que a poc a poc va guanyant terreny, el problema es mereix, definitivament, més atenció que la que tradicionalment ha suscitat el cas «estàndard» de les democràcies unilingües.

¿Què pot fer-se respecte d'això? ¿De quina manera pot satisfer-se la condició d'un *demos* unit segons Mill? Abans d'examinar les que poden ser considerades com les quatre úniques opcions (unilingüisme, bilingüisme, separació no territorial i separació territorial), cal aclarir una ambigüitat crucial en la formulació que he donat al repte de Mill. Tal com es va assenyalar clarament en una controvèrsia entre Dieter Grimm (1995) i Jürgen Habermas (1995) al voltant del potencial democràtic de la Unió Europea, un «*demos* unit» pot entendre's o bé com un «*ethnos* homogeni», o bé com un «fòrum comú». En la primera interpretació, que pot remuntar-se a Carl Schmitt (1926: 14), la democràcia només és viable en un poble homogeni, que necessita tenir, no pas una puresa racial, sinó una cultura i una identitat compartides. Aquí la llengua compta com un component central de la cultura d'un poble. En la segona interpretació, que considero la millor versió del pensament de Mill, la democràcia només és viable en un poble que es comunica, un poble que pot ser que no comparteixi una cultura o una identitat comunes, en un sentit ferm, però que té un espai comú per al debat i la presa de decisions. Aquí la llengua és important només com a mitjà de comunicació. Atès que no és probable que les condicions lingüístiques per a un fòrum comú siguin tan estrictes com les condicions lingüístiques per a un *ethnos* homogeni, aquest aclariment pot resultar crucial si no es volen excloure innecessàriament algunes opcions, per altra part, prometedores.

No falten arguments basats en l'eficiència, i fins i tot en la igualtat, a favor de l'homogeneïtzació lingüística

1.1. L'unilingüisme generalitzat

La manera més òbvia de satisfer la condició, segons Mill, per a l'existència d'una democràcia viable consisteix, òbviament, a adoptar una sola llengua arreu del país. No hi ha dubte que

altres països han seguit amb èxit aquesta estratègia. Així mateix, el 1789, el francès era la llengua materna de menys del 50% de la població que aleshores vivia en el territori que actualment ocupa França. De fet, sovint es fa referència a allò que Charles Rogier, nascut a França i un dels primers ministres de Bèlgica (1847-1852), així com un dels polítics liberals més influents, va escriure el 1834 en una carta privada adreçada a un ministre catòlic:

Els primers principis d'una bona administració es basen en l'ús exclusiu d'una llengua, i és evident que l'única llengua dels belgues ha de ser el francès. Per tal d'arribar a aquest resultat, cal que totes les funcions civils i militars es confiïn, durant cert temps, a valons o a luxemburguesos. D'aquesta manera, els flamencs, privats temporalment dels avantatges que van lligats a aquests usos, es veuran obligats a aprendre el francès, i així es destruirà de mica en mica l'element germànic de Bèlgica.¹

A això cal afegir que en aquells moments no faltaven justificacions nobles per a aquest enfocament inflexible. Friedrich Engels, per exemple, no tenia gaire bon concepte de la defensa de les llengües i les cultures més febles: «Pel mateix dret pel qual França va ocupar Flandes, Lorena i Alsàcia, i pel qual més tard o més d'hora ocuparà Bèlgica, Alemanya ocuparà Slesvig. És el dret de la civilització contra la barbàrie, del progrés contra l'estabilitat» (Engels, 1848: 423). I no pot dir-se que el mateix Mill manqués de simpatia envers aquesta primera manera de satisfer la seva condició:

L'experiència demostra que és possible que una nacionalitat es fusioni i sigui absorbida en una altra. I quan aquesta nacionalitat originàriament constituïa una part inferior i més endarrerida de la raça humana, l'absorció li és un gran avantatge. Ningú no pot suposar que a un bretó, o a un basc de la Baixa Navarra, no li resulta més beneficiós incorporar-se a les idees i als sentiments en curs d'un poble altament civilitzat i cultivat –ser un membre de la nacionalitat francesa, admès en igualtat de condicions amb tots els privilegis de la ciutadania francesa, compartint els avantatges de la protecció francesa, i la dignitat i el prestigi del poder francès– que recloure's en si mateix, un vestigi feréstec del passat, i girant a l'entorn de la seva petita òrbita mental, sense participar en el curs general del món, ni interessar-s'hi. La mateixa observació val per al gal·lès i l'escocès com a membres de la nació britànica (Mill, 1861: 294-95).

Amb tot, això no va funcionar. ¿Per què? Bàsicament, perquè hi havia prou flamencs poderosos i organitzats que creien que els convenia reivindicar drets iguals per a la seva llengua, o,

La diversitat lingüística
constitueix la protecció
més ferma de la diversitat
cultural

almenys, per a una llengua molt més propera que no era el francès respecte dels seus dialectes nadius. Dit d'una manera més explícita, van entrar en conflicte dos processos de construcció lingüística de la nació, i un d'ells va sortir-ne perdedor. D'una banda, hi havia l'autoritat central d'un país que s'estava industrialitzant i que, per tant, tenia un gran interès a estendre pel seu territori una força de treball mòbil i instruïda a través d'una administració, un exèrcit i –sobretot– un sistema escolar lingüísticament uniformes. Aquest és el mecanisme bàsic que es posa en funcionament en el procés descrit prou bé per Ernest Gellner (1983: 139-40) com una transició de Kokoschka a Modigliani, d'un mapa lingüístic d'Europa que s'as-

sembla a una mescla de pedaços acolorits a un en què superfícies gairebé uniformes estan clarament separades per línies negres molt marcades que representen fronteres polítiques. D'altra banda, hi ha la lluita per obtenir el reconeixement oficial dins una zona restringida d'una llengua, ara per ara, no reconeguda. Per fer servir la metàfora aclaridora de Benedict Anderson (1993: 615-17), això funciona com un aranzel, com una frontera duanera: a les persones que vénen del centre, la gent local ara els pot dir: veniu, comercieu, treballeu, administreu aquí, però, en endavant, us caldrà la humilitat per aprendre a parlar la nostra llengua, en lloc d'esperar que nosaltres parlem la vostra. Això equival a l'erecció de noves fronteres, al traçat o a l'enfortiment de noves demarcacions, cosa que no impedeix la modiglianització, sinó que l'exigeix per operar en una escala menor. En aquest cas, a diferència de molts altres, la resistència va guanyar.

Crec amb fermesa que és bo que guanyés, encara que per raons que no són tan òbvies com em pensava al principi. Ben mirat, no falten arguments basats en l'eficiència, i fins i tot en la igualtat, a favor de l'homogeneïtzació lingüística, ni països que amb prou feines deixen existir les seves llengües minoritàries. El fet que aprovi la resistència no es basa en un suposat dret de les llengües a sobreviure, ni en el supòsit que als nostres avantpassats els devem preservar la seva cultura, ni tan sols en el valor estètic de la diversitat lingüística (encara que haig de confessar que m'agrada més sentir parlar l'italià als carrers de Siena, o el carioca als carrers de Rio del que m'agradaria sentir parlar l'anglès nord-americà a tot arreu). Al meu entendre, només hi ha dos tipus d'arguments que poden tenir un pes important. Un porta conseqüències i es relaciona amb el llarg termini, i l'altre es basa en la justícia i es refereix només al període de transició.

Pel que fa a l'eficiència, l'homogeneïtat lingüística ofereix, sens dubte, sòlids avantatges lligats a la facilitat de comunicació i moviment. Ara bé, segons l'argument que es refereix al llarg termini, la diversitat lingüística té dos efectes que, en determinades circumstàncies, poden compensar a bastament aquests avantatges. En vista de la naturalesa i l'abast dels mitjans de comunicació actuals, la diversitat lingüística constitueix la protecció més ferma, i cada vegada més l'única important, de la diversitat cultural, i aquesta permet, al seu torn, una pluralitat d'experiències en la vida privada i en la col·lectiva, de les quals l'interès general pot beneficiar-se a llarg termini. En segon lloc, en un món com més va més globalitzat, la diversitat lingüística és l'aturada més forta, i cada cop més l'única seriosa, de la mobilitat de les persones. En aquest sentit, és un estabilitzador de la població molt preuat, en tot cas, si les migracions massives es consideren com a indesitjables, sigui a causa de la tendència que tenen a trastornar les comunitats locals, sigui perquè posen en perill la viabilitat econòmica i política de la solidaritat institucionalitzada. El primer d'aquests dos raonaments és més aviat especulatiu, mentre que el segon està supeditat a un punt de vista específic d'allò que es té per una societat bona o justa. Tots dos només s'apliquen a casos en què es tracta d'una llengua molt menys estesa que perd terreny.

L'argument de l'altre tipus, el que es basa en la justícia, no presenta aquestes limitacions, però es restringeix necessàriament al curt termini: es relaciona amb allò que s'esdevé inevitablement en la transició d'una situació de diversitat lingüística dins un territori a una altra en què

La diversitat cultural
permet una pluralitat
d'experiències en la vida
privada i en la col·lectiva

una de les llengües preexistents s'imposa com la llengua oficial. Tenir una llengua materna diferent de la que s'ha adoptat com la llengua oficial instal·la la gent en múltiples desavantatges. Les persones que es troben en aquesta situació han d'assumir el cost dur d'adquirir la competència d'una llengua estrangera. Es veuen desfavorides, en relació amb els parlants nadius de la llengua oficial, en la concurrència econòmica i política. I, cosa potser molt més seriosa, el seu autorespecte es veu pressionat per l'estatus subordinat i inferior que s'ha donat a alguna cosa tan profundament associada a elles mateixes (als ulls d'altres persones i als seus propis) com és la seva llengua materna. Cal admetre que aquesta injustícia es limita al període de transició: gent

La diversitat lingüística és l'aturada més forta de la mobilitat de les persones, és un factor estabilitzador de la població

britànica nativa de parla francesa i gent irlandesa nativa de parla anglesa no se'n ressenteixen. Però si la transició és breu, a causa d'alguna política d'unilingüisme activa, la injustícia és molt acusada. I si la transició és més suau, afectarà moltes generacions. També cal reconèixer que la injustícia podria, en principi, ser alleujada de diverses maneres (encara que poques vegades s'alleuja amb cap d'elles). Els parlants nadius de la llengua dominant podrien assumir, almenys, tot el cost financer de l'aprenentatge

d'aquesta llengua. Es podria fer que mesures de discriminació inversa garantissin als parlants de la llengua dominada un accés més just als llocs de treball i a les promocions. Però encara que el cost de l'aprenentatge es compensés plenament i que la discriminació es neutralitzés totalment, continuaria havent-hi la greu injustícia *prima facie* associada al respecte desigual manifestat en el reconeixement públic marcadament desigual de la llengua oficial i les llengües subordinades. És clar que, considerant-ho tot, aquest argument basat en la justícia de vegades pot haver de cedir, per exemple, si la comunitat lingüística en qüestió és molt petita, però proporciona, tanmateix, la raó més forta i més general per condemnar l'assimilació lingüística i justificar-ne la resistència.

En tot cas, tant si s'ha de condemnar com si no, avui no hi ha ningú a Bèlgica –per molt vinculat que estigui a la unitat nacional– que encara cregui que aquesta primera estratègia (l'unilingüisme generalitzat) és el camí per seguir, ni tan sols en l'altre sentit. Al cap i a la fi, actualment més del 60% de la població belga té el neerlandès com a llengua materna, i se suposa que produeix al voltant del 70% del producte nacional. Però fins i tot un intent molt tímid, per part del govern regional flamenc, d'erosionar lleument els drets dels francòfons a rebre documents administratius en francès en sis col·lectivitats circumdants de Brussel·les ha topat amb una resistència aferrissada, i, de fet, va ser el tema d'una queixa oficial que es va exposar a l'assemblea parlamentària del Consell d'Europa, al·legant que violava els drets fonamentals de les minories. Per tant, més valdria deixar córrer l'unilingüisme generalitzat. Quina llàstima per als nostres propòsits: hauria fet les coses tan senzilles!

1.2. El bilingüisme generalitzat

La segona estratègia presenta dues variants –la liberal i l'autoritària– profundament diferents l'una de l'altra, però totes dues abocades al fracàs, sobretot a causa de la conjunció de dos fets

empírics trivials: 1) perquè dues persones es comuniquin, n'hi ha prou que una d'elles sàpiga la llengua de l'altra; 2) aprendre una llengua estrangera és una tasca dura i costosa, i fer que infants i joves desmotivats aprenguin una llengua estrangera és un projecte impossible.

En la versió tova o liberal, s'exigeix el bilingüisme al territori però no pas a les persones. Això significa que l'administració, els tribunals, les assemblees polítiques i, principalment, tots els centres d'ensenyament han de funcionar en qualsevol de les dues llengües arreu del país, en funció de les preferències que tingui (un percentatge suficient de) la població local. Amb tot, pensant-ho bé i en vista de l'experiència de Bèlgica fins al 1932 o la del Canadà fins al 1976, resulta que aquest bilingüisme tou no és sinó una forma més suau, més lenta, més dissimulada, però no menys inexorable, de l'unilingüisme generalitzat. I això és així arran d'un procés que Jean Laponce va descriure amb perspicàcia (1984, 1993): com més consideradament es tracten les persones unes a les altres, amb més crueltat es tracten les llengües entre elles. Les llengües poden coexistir durant segles mentre no estableixen contacte o pràcticament cap. Però així que

les persones comencen a parlar, a comerciar, a treballar unes amb les altres, a festejar-se, a tenir fills entre elles, una de les llengües va fent fora l'altra. La igualtat formal de les dues llengües, que es va reconèixer oficialment el 1898, va fer poca cosa per minorar la francesització de Brussel·les i d'altres ciutats flamenques al principi del segle xx. Escampant-se des dels centres urbans, les «taques d'oli» no van deixar de créixer contínuament, perquè els pares escollien les «millors» escoles per als seus fills i els matrimonis mixtos triaven la llengua «més fàcil» per a la comunicació interior. Així, el mecanisme en clau Gellner, dur, autoritari, centralitzat, deliberat i descendent, d'una banda, i el mecanisme en clau Laponce, tou, liberal, descentralitzat, espontani i ascendent, de l'altra, són senzillament dues maneres molt diferents d'obtenir, finalment, el mateix resultat: l'extinció gradual d'una comunitat lingüística.

No pot dir-se el mateix de la versió dura i autoritària del bilingüisme, l'única que es pren el bilingüisme seriosament, ja que exigeix que les persones, no únicament el territori, siguin bilingües. Per tal de generalitzar una competència efectiva en la segona llengua, es podria pensar, per exemple, en fer-ne una condició estricta per graduar-se en l'ensenyament secundari, o per entrar en qualsevol mena d'ensenyament superior, o en fer-ne un requisit essencial per sol·licitar qualsevol feina al sector públic, probablement fins i tot al sector privat, arreu del país, tant si la feina en qüestió pot comportar com no un ús considerable d'aquesta llengua. Jules Destrée, el líder històric del moviment socialista való, va considerar aquesta possibilitat: «És a Brussel·les on s'ha originat la teoria mirífica del bilingüisme integral. Bèlgica és un país bilingüe, així, doncs, tots els belgues han de ser bilingües. En ensenyar el francès als flamencs, el flamenc als valons, realitzarem la veritable unitat nacional». La valoració que Destrée en va fer és inequívoca: «Aquesta teoria és estúpida» (Destrée, 1923: 127).

No costa d'entendre aquesta forta hostilitat. En primer lloc, en el context del bilingüisme asimètric i tou que prevalia a Bèlgica en els temps de Destrée, resulta clar que el bilingüisme dur donaria un avantatge sistemàtic als flamencs, els parlants nadius de la llengua dominada,

Tenir una llengua materna diferent de la que s'ha adoptat com la llengua oficial instal·la la gent en múltiples desavantatges

que tenien molta més competència en l'ús de la llengua dominant que no pas els valons amb el neerlandès. En segon lloc, Destrée no podia ignorar el cost massiu i, de fet, prohibitiu, de motivar i ensenyar els infants, d'estimular i formar un nombre de professors suficient, per a l'aprenentatge d'una llengua que val poc la pena d'aprendre, ja que, de tota manera, els altres aprendran la seva. Així mateix, retornem al doble fet empíric al·ludit al principi sobre el bilingüisme generalitzat: explica, fonamentalment, per què la seva versió dura també és un projecte sense futur.

1.3. La separació no territorial

No ens desesperem encara. Perquè, mentre continuem explorant l'espai de les possibilitats lògiques, no tindrem cap dificultat a identificar una tercera i senzilla manera de satisfer la condició per a un *demos* unit, en el sentit de Mill. Consisteix a reunir totes les persones que parlen la mateixa llengua, de qualsevol lloc del país on visquin, en una entitat política, un *Gliedstaat*, i a transferir competències massivament cap a aquest nivell. Aquesta és una versió radical d'una idea que va proposar al principi del segle xx l'austríac Karl Renner, pensador socialdemòcrata i

L'autorespecte de les
persones es veu
pressionat per l'estatus
subordinat i inferior que
s'ha donat a la seva
llengua materna

polític que va ser president d'Àustria després de la Segona Guerra Mundial. En el seu remarcable *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen* (1918), va intentar elaborar amb detall –probablement aquesta va ser la primera vegada en la història– institucions democràtiques per a un Estat irreductiblement multinacional. El que Renner va proposar era una combinació de federalisme territorial amb allò que anomenava federalisme personal. Cadascuna de les vuit nacions que formaven part de l'imperi austrohongarès (alemanys, txecs, polonesos, hongaresos, eslovens, eslovacs, croats i italians) havia de rebre el seu propi parlament, i se li havia de concedir la plena autonomia en àmbits com la cultura, l'ensenyament i, sobretot, en uns quants aspectes de política social, i algunes matèries d'interès comú es resoldrien a través de la negociació entre els representants de les diverses nacions.

L'imperi austrohongarès no va trigar a esfondrar-se, i, per tant, el pla de Renner no es va assajar mai en el context pel qual s'havia concebut. Però en altres llocs es va provar, sempre amb poc èxit, alguna mena de federalisme no territorial, per exemple, a Estònia el 1925, a Xipre el 1960 o a Sud-Àfrica el 1984. L'únic lloc on perdura és precisament a Bèlgica, en la forma limitada, però encara força identificable, de federalisme de comunitats: juntament amb les seves tres regions –Flandes, Valònia i Brussel·les–, Bèlgica comprèn tres comunitats: la flamenca (que integra els habitants de Flandes i els neerlandòfons de Brussel·les), l'alemanya (que inclou els 60.000 habitants d'unes quantes col·lectivitats de parla alemanya de l'est de Valònia) i la francesa (que inclou els habitants de Valònia i els francòfons de Brussel·les). El fet mateix que Bèlgica continuï tenint problemes demostra que aquest pla encara no els ha resolt. Però això pot ser així perquè la variant de la segmentació no territorial que ha adoptat no és prou radical. Es pot pensar fàcilment, i n'hi ha que ho fan, a ampliar més les competències de les comunitats (a costa de qualsevol de les regions o del govern federal), i a estendre'n més l'abast (en fer simultàniament

disponible la pertinença a les comunitats francesa i flamenca, no tan sols als habitants de Brussel·les, sinó també als de Flandes i Valònia). Allò que la versió actual, més aviat feble, del federalisme no territorial no pot aconseguir és, potser, aquesta voluntat més radical.

No cal reflexionar gaire per arribar a la conclusió que no l'aconseguirà. Una primera dificultat intrínseca pot expressar-se en termes d'un dilema entre el lingüicidi i l'*apartheid*. Perquè pot haver-hi una concepció de la pertinença a una comunitat que sigui tova i que es basi en la pròpia elecció, i una concepció que sigui dura i assignativa. En la primera interpretació, cada família és lliure per escollir la comunitat a la qual pertany, tal com es reflecteix, per exemple, en la tria d'una escola per als seus fills. Però, aquí, no hi ha cap raó per què la comunitat més feble no hagi de sentir-se sota una amenaça constant, de la mateixa manera que en el cas del bilingüisme tou, si bé amb una condició major: amb comunitats econòmicament desiguals, la rapidesa de la conversió d'una comunitat a una altra pot incrementar-se, ja que és probable que la pertinença a la comunitat més rica comporti diversos avantatges materials, però també pot minorar-se o capgirar-se, si la comunitat amb la llengua més feble és la més pròspera.²

Naturalment, hi ha una manera d'evitar les pressions que es generen pel temor de perdre terreny. Consisteix a privar les famílies del dret a escollir a quina comunitat pertanyen. Això és exactament el que fa la versió dura del federalisme no territorial: a quina comunitat es pertany –i, per tant, a quina escola van els fills, quin paquet d'assegurances contra la malaltia es rep, a quines instal·lacions esportives es té accés, a quin dret de família s'està sotmès, i així successivament– queda estrictament determinat per la pròpia llengua materna. Com que la pròpia llengua nativa és, gairebé com els propis trets racials, una qüestió de sort arbitrària, i la pertinença a comunitats diferents pot associar-se a paquets molt desiguals de titularitats, resulta clar que aquesta variant assignativa del federalisme no territorial portat a l'extrem no és menys repel·lent que la versió racial d'aquest concebuda per a Sud-Àfrica el 1984.

Aquest dilema entre lingüicidi (tou) i *apartheid* (lingüístic) constitueix només una de les dues dificultats decisives en l'estratègia de la separació no territorial. La segona prové de la naturalesa irreductiblement espacial de tot projecte coherent i global per a una comunitat política. Es dóna –de manera inherent– una enorme tensió estructural en qualsevol sistema en què comunitats polítiques diferents elaboren i debaten els seus propis projectes pel seu compte i, seguidament, han de negociar i arribar a acords entre elles en innombrables qüestions pel fet que comparteixen el mateix territori. Per aquesta raó també, la separació no territorial no és, després de tot, tan prometedora com a estratègia per respondre al repte de Mill. ¿Cap altre candidat? Sembla que, a contracor, només n'hi ha un: la separació territorial.

1.4. La separació territorial

Rere el rebuig de cadascuna de les tres opcions anteriors, no hi ha tan sols el supòsit que cal protegir les llengües, sinó també que la seva protecció exigeix fer complir alguna mena de prin-

Un reconeixement públic
marcadament desigual de
la llengua oficial i les
llengües subordinades és
una greu mostra
d'injustícia

cipi de territorialitat. Amb alguns matisos poc importants, això constitueix el missatge central de Jean Laponce (1984, 1993). També proporciona un element clau de l'explicació del fet que les relacions entre les comunitats són, en general, significativament millors a Suïssa que no pas a Bèlgica, el Canadà, Espanya o Ucraïna, per no mencionar moltes altres zones del món, on el

L'argument basat en la justícia proporciona la raó més forta i més general per condemnar l'assimilació lingüística i justificar-ne la resistència

conflicte lingüístic ha adoptat una forma violenta.³ El principi de territorialitat opera d'aquesta manera: «sigui quina sigui la teva llengua, ets ben rebut si t'instal·les aquí. Però, si ho fas, hauràs d'aprendre la llengua local, que serà la llengua exclusiva de l'administració pública, de la comunicació política i, sobretot, de l'ensenyament públic». Un cop aquest principi és ben efectiu, la condició de Mill pot satisfer-se a través d'una transferència massiva de competències a les regions apropiadament perfilades, i al màxim, per mitjà de la partició territorial del país. A diferència de la separació no territorial, aquí no hi ha cap dilema entre el lingüicidi (les llengües són envaïdes) i l'*apartheid* (tots els habitants d'un territori formen un sola comunitat), ni la dimensió irreductiblement espacial dels projectes i les polítiques no constitueix cap problema.

Tanmateix, perquè aquesta solució funcioni sense dificultats, cal, òbviament, un grau significatiu d'homogeneïtat lingüística preexistent. Per al 99 per cent del territori de Bèlgica, això no és gaire dolent, precisament perquè el principi de territorialitat ha estat efectiu, amb algunes excepcions importants, des de la reforma constitucional de 1932. Aleshores es va adoptar l'unitingüisme regional per a la major part del territori que queda fora de la capital nacional, com una solució de compromís entre el bilingüisme tou i el bilingüisme dur, als quals els flamencs i els valons, respectivament, s'oposaven aferrissadament. Les excepcions que es van fer en virtut de la solució de 1932 van ser a l'origen de més problemes. Més endavant se'n van eliminar algunes d'elles, principalment quan les fronteres van quedar fixades d'una manera permanent, en comptes de deixar-les modificables en vista del cens lingüístic (1962), i quan la Universitat Catòlica de Lovaina, la universitat francòfona més gran de Bèlgica, va ser expulsada de la ciutat flamenca de Leuven (1969).

Però l'excepció principal encara és present. Tal com Jules Destrée va assenyalar (1923: 182): «Quan als separatistes se'ls demana què es farà, en cas de partició, amb Brussel·les i el Congo, se senten molt incòmodes, i això és, en realitat, el gran escull de tot pla plenament separatista». Des d'aleshores, el Congo s'ha cuidat de si mateix, almenys, en aquest sentit, però ¿què passa amb Brussel·les? ¿La seva situació lingüística ha evolucionat tan profundament en les darreres dècades que ja no constitueix cap escull? Crec que sí, que ha evolucionat, i que el futur no rau, en aquest aspecte, ni en una absorció de Brussel·les, juntament amb Valònia i probablement el Gran Ducat de Luxemburg, en una Bèlgica reconfigurada, ni en una «reconquesta» de Brussel·les per part de Flandes. Sinó que es troba en un reconeixement ple de la naturalesa com més va més *sui generis* del «poble» de Brussel·les. Més que perfilar els detalls crucials d'aquest escenari de devolució territorial, que considero, en el context belga, com la millor resposta al repte de Mill, m'adreçaré, d'una manera molt més breu, al segon repte.

2. EL REPTE D'STRANGE

Aquest segon repte pot formular-se, en termes molt generals, afirmant que diverses tendències importants i irreversibles, la majoria d'elles estretament connectades amb l'anomenada «globalització», han anat convergint a convertir cada cop més els estats en empreses. Els estats ja no poden comptar amb el «seu» capital, els «seus» treballadors, o els «seus» consumidors, sinó que han de competir entre ells per atreure o retenir els estalvis i les inversions, la mà d'obra qualificada i la disponibilitat a comprar els seus productes. A mesura que la pressió derivada d'aquesta competència s'intensifica, el model de despesa pública a què cada Estat pot arribar d'una manera sostenible està destinat a ser profundament modificat. En particular, la seva capacitat per reduir les desigualtats en la renda que es deuen al funcionament del mercat es veurà dràsticament restringida.⁴ Aquest és el segon repte, que proposo anomenar el repte d'Strange, ja que l'economista política Susan Strange (1986, 1992) és una de les persones que ha descrit més convincentment aquesta transformació dels estats en empreses.

No escau aquí estendre's en la naturalesa general de les tendències subjacents, les seves causes i les seves conseqüències. Em limitaré a indicar per què aquest repte adoptarà, tard o d'hora, una forma particularment acusada, suposant que Bèlgica s'esfondrés, i ho faré prenent com a punt de partença aquest fet paradoxal. Entre les onze províncies de Bèlgica (cinc a Flandes, cinc a Valònia i la regió de Brussel·les), la part valona de la província de Brabant, al sud de Brussel·les, és alhora la més rica i la més pobra. És la més rica en termes de renda mitjana per unitat familiar, tal com es registra a efectes de l'impost sobre la renda. És la més pobra en termes de PIB *per capita*. L'explicació no és que, des que es van tancar plantes siderúrgiques a Clabecq, un dels organismes de la província que més treballadors té registra una productivitat que podria sospitar-se que és terriblement baixa, és a dir, la meua universitat. L'explicació, més simple, és més aviat que la província on un treballa no ha de ser necessàriament la província on un viu. Per tant, moltes persones que avui obtenen ingressos alts a Brussel·les, o els han obtingut en el passat, poden escollir fàcilment jubilar-se al Brabant való, o desplaçar-se diàriament cap a Brussel·les per anar a la feina. Cal assenyalar que, com que Brussel·les està completament envoltada per la regió flamenca, les nombroses persones que s'hi traslladen o bé amb cotxe o amb tren –moltes també des de províncies valones més llunyanes– viatgen cada dia per les tres regions que la partició territorial convertiria en autònomes.

Aquest fet paradoxal, i la seva explicació, haurien de ser suficients per deixar-nos imaginar com d'intensa seria la competència fiscal a la perifèria de Brussel·les –i amb un transport eficient, la zona que queda dins els trajectes diaris cap a Brussel·les pot contenir perfectament la meitat de la població de Bèlgica i les tres quartes parts del seu PIB– si a cadascuna de les tres regions de Bèlgica se li concedís un grau considerable d'autonomia fiscal, i, encara més, si fossin tan independents unes respecte de les altres com poden ser-ho els estats membres de la UE. Les empreses poden escollir instal·lar-se o deslocalitzar-se a qualsevol de les tres regions, sense

Així que les persones comencen a parlar, a treballar unes amb les altres, a tenir fills entre elles, una de les llengües va fent fora l'altra

modificar pràcticament la distància entre elles i les residències dels seus treballadors, o el domicili dels seus socis comercials. Les famílies també poden triar estar-se en qualsevol de les tres regions, o desplaçar-se a qualsevol d'elles, i veure's poc afectades per la distància que els separa de les seves feines, els seus familiars o els seus amics. Així, doncs, hi ha molt a guanyar en una reducció intensa i resolta dels tipus impositius a fi d'atreure empreses pròsperes i contri-

La versió dura del federalisme no territorial determina la comunitat de pertinença a partir de la pròpia llengua nativa

buenys acabats, i molt a perdre en aferrar-se a tipus alts. Aleshores, la competència fiscal, desencadenada per l'autonomia fiscal, no trigaria gaire a desfer els sistemes redistributius complexos i relativament generosos que s'han construït lentament al llarg de la història de Bèlgica. La fi de la solidaritat transregional, de resultes del procés de partició, aniria acompanyada, doncs, d'una ràpida erosió de la solidaritat intraregional.

Naturalment, res no impediria, en principi, que les regions autònomes arribessin a acords entre elles amb vista a organitzar la redistribució interregional i protegir la redistribució intraregional als nivells que haurien prevalgut en l'absència de la partició. Però els límits i la fragilitat d'un sistema confederal semblant són ben coneguts. Els autors dels *Federalist Papers* van observar el funcionament de la constitució confederal de les Províncies Unides i no van pas quedar-ne impressionats: «Aquesta és la naturalesa de la celebrada confederació belga, tal com està traçada en pergamí. ¿Quins són els caràcters que la pràctica ha gravat sobre d'ella? L'estupidesa en el govern; la discòrdia entre les províncies; la influència estrangera i les indignitats; una existència precària en pau, i les calamitats peculiars de la guerra. Fa molt de temps que Grotius va comentar que no va ser sinó l'odi dels seus compatriotes envers la casa d'Àustria el que va estalviar-los destruir-se pels vicis de la seva constitució» (Hamilton *et al.*, 1788: 170). No hi ha cap raó per esperar que una confederació belga del segle XXI sigui menys «estúpida» que la «confederació belga» del segle XVIII ridiculitzada als *Federalist Papers*.

Si bé caldria dir molt més per demostrar com és de seriós aquest segon repte, s'ha dit prou per veure l'aparició d'una tensió amenaçadora. D'una banda, no pot haver-hi una democràcia viable en una societat multilingüe –aquest és el repte de Mill. D'altra banda, no pot haver-hi una redistribució generosa en una petita economia oberta –aquest és el repte d'Strange. Per fer les democràcies més unilingües i alleujar, així, la primera dificultat, cal transferir competències als territoris lingüísticament més units. Però com més competències redistributives es descentralitzen, més durs són els constrenyiments econòmics en la redistribució i, en conseqüència, més s'intensifica la segona dificultat. En una zona multilingüe, es dona, doncs, una tensió innegable, una solució de compromís inevitable entre un bon funcionament democràtic i una solidaritat intra i interregional generosa. Però també hi ha mesures per suavitzar aquest compromís. Concebre com implantar-les constitueix, al meu entendre, la tasca principal de Bèlgica en els anys venidors. La idea conductora ha de ser permetre que augmenti la importància política de les fronteres lingüístiques, alhora que s'impedeix que s'incrementi la importància socioeconòmica d'aquestes fronteres.

Dit d'una manera més específica, el que cal és un paquet de reformes coherent que tingui com a nucli: una protecció enèrgica de la integritat lingüística de Flandes i Valònia (si bé no de

Brussel·les); una reforma de la seguretat social i del sistema educatiu que combini una recaptació central dels recursos amb subvencions per cap o persona per a les tres regions, cadascuna responsable de la concepció i la gestió del seu propi sistema educatiu i d'assistència sanitària, per exemple; una reforma del sistema electoral que dugui a la unió de vots a través de la frontera lingüística, en comptes de perpetuar l'estat de coses actual, en què no hi ha partits nacionals; i el foment d'un fòrum comú de debat que es faci cada vegada més no pas en francès (el mitjà comú en el passat, i la llengua majoritària a Brussel·les), ni en neerlandès (la llengua majoritària a Bèlgica), ni en alemany (la tercera llengua nacional i la llengua majoritària a la Unió Europea), sinó en la llengua de *Nature*, les Spice Girls i Internet.

Resulta que considero que aquest és també el tipus de paquet de reformes (de quatre vessants) que Europa necessitarà, *mutatis mutandis*, cada vegada més. En un esbós molt esquemàtic, el diagnòstic que faig és el següent. D'una banda, les pressions de la competència fiscal i social aniran en augment, a mesura que la demanda, les empreses i els treballadors molt qualificats són com més va més mòbils. D'altra banda, les pressions sorgides dels anomenats xocs asimètrics i les divergències en el si d'una Unió Econòmica i Monetària començaran a fer-se sentir, sense que l'emigració laboral proporcioni un mecanisme d'ajustament (tal com ho fa als Estats Units) a causa de la diversitat lingüística d'Europa i la importància de preservar-la. En aquest context, es faran necessàries transferències massives i sistemàtiques a banda i banda de les fronteres dels seus estats membres, almenys, si Europa no vol obtenir uns resultats encara més minsos que aquells a què actualment arriben els Estats Units en termes d'una solidaritat respectuosa amb la llibertat. Però aquestes transferències només resultaran sostenibles si adopten una forma molt simple que minimitzi els riscos morals al mateix temps que mantingui l'autonomia –subvencions per cap o persona als governs o als ciutadans, finançades centralment a partir d'una base imposable comuna–, i si poden comptar amb institucions electorals que estructurin el joc polític a partir de línies ideològiques més que no pas nacionals.

Unes institucions semblants reflectirien aquelles que veig adequades per als problemes que Bèlgica viu avui. En aquest sentit, el *Modellstaat Belgien* fressa el camí per a un futur desitjable per a Europa.⁵ En aquest sentit, potser una mica rebuscat, sí, Europa hauria de ser belga.

Qualsevol projecte coherent i global per a una comunitat política té una naturalesa irreductiblement espacial

NOTES

1. Tal com ja va demostrar l'historiador flamenc Leonard Willems (1902: 59-69), l'única font d'aquesta citació és una conferència pronunciada en neerlandès, el 1866 a Gant, per part d'un tal Frans Gerard. La primera part de la citació apareix en estil indirecte, mentre que la segona és tan sols una interpretació del pensament de Rogier per part del conferenciant. Això no ha impedit que el passatge s'hagi anat citant (generalment en francès) fins als nostres dies com a autèntic (vegeu, p. ex., DE RIDDER [1988: 106], BEELEN *et al* [1993: 19], BRANS [1993: 25], entre d'altres). Ni tampoc no ha impedit que expressi allò que pensaven, més o menys secretament, molts membres de la burgesia

¿Europa hauria de ser belga?

francòfona, incloent-hi, probablement, el mateix Rogier, que el 1847 va considerar que havia de negar públicament al Parlament que hagués intentat «valonitzar Flandes» (WILLEMS, 1902: 57).

2. Per aquesta raó, un federalisme de comunitats proporciona un mecanisme concebible (l'únic ateses les circumstàncies actuals) per a una reconquesta de Brussel·les per part de Flandes (el PIB *per capita* de la qual és gairebé el 30% superior al de Valònia).

3. En un país com Suïssa, escriu, p. ex., Alexandre Papaux (1997: 133), jutge del Tribunal del cantó de Friburg, «és absolutament necessari determinar els àmbits territorials de cada llengua i protegir les comunitats lingüístiques autòctones, estiguin o no amenaçades, en les seves zones de difusió tradicional. De fet, no pot concebre's la garantia del manteniment de les llengües nacionals sense atribuir a aquestes llengües un territori propi».

4. El grau fins al qual la «globalització» és un fenomen nou, i el punt fins al qual és adversa a la prosperitat dels grans estats del benestar són temes que es debaten molt acaloradament (vegeu, p. ex., GARRETT, 1998 i VANDENBROUKE, 1998). Però fins i tot els qui defensen la visió que als inversors no els desagraden necessàriament els grans estats del benestar no poden negar que, si volen afrontar el nou context, aquests estats es veuran pressionats a reconfigurar-se de tal manera que, sempre que entrin en conflicte, la preocupació per una distribució justa haurà de cedir a la preocupació per la competitivitat.

5. Observadors estrangers solen remarcar que els projectes constitucionals de Bèlgica tenen una rellevància més àmplia per a Europa i altres zones del món. P. ex., el polític canadenc Kenneth McRay (1989: 205) adverteix que: «si la recerca àrdua [per part de Bèlgica] d'una societat plurilingüe estable fracassés o s'abandonés, això significaria una pèrdua no tan sols per a Bèlgica i Europa en general, sinó també per a altres societats plurilingües que han emprès aquesta mateixa recerca difícil». El sociolinguista alemany Florian Coulmas (1991: 3) afirma que la transformació de Bèlgica en un Estat federal «pot afavorir, finalment, la integració europea d'una manera fins ara mai vista. Si bé el rei Balduí sosté que la nova constitució garanteix un Estat nacional sòlid i exclou tota forma de separatisme, molts polítics belgues consideren que afebleix l'Estat. I això és precisament, creuen algunes persones, allò que la comunitat [europea] necessita». Per acabar, el polític britànic Vernon Bogdanor (1997: 66) interpreta tant Bèlgica com la Unió Europea com a intents «quasi federals» per fer viable una comunitat multinacional, alhora que assenyala que «l'èxit de la Unió Europea, igual que el del federalisme belga, no deixa de ser una qüestió sobre la qual pot dubtar-se».

REFERÈNCIES

- ANDERSON, Benedict R. O. (1993) «Nationalism», a Joe KRIEGER (ed.) *The Oxford Companion to the Politics of the World*, Oxford, Oxford University Press, p. 614-19.
- BEELEN, Staf et al. (1993) *Geschiedenis van de Vlaamseontvoogding*, Deurne, MIM.
- BOGDANOR, Vernon (1997) «Forms of Autonomy and the Protection of Minorities», *Daedalus*, p. 65-87.
- BRANS, Marleen (1993) «High-Tech Problem Solving in a Multi-Cultural State: The Case of Brussels», *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies*, núm. 49, p. 3-28.
- BRTN (1996) *Continuïjkonderzoek*, Brussel·les, BRTN Studiedienst, febrer.
- COULMAS, Florian (1991) «European Integration and the Idea of a National Language. Ideological roots and economic consequences», a Florian COULMAS (ed.) *A Language Policy for the European Community*, Berlín, Mouton de Gruyter, 1991, p. 1-37.
- DEPREZ, Kas i Louis Vos (eds.) *Nationalism in Belgium. Shifting identities, 1780-1995*, Londres, MacMillan Press, 1998.
- DE RIDDER, Paul (1988) *Het andere Brussel. Een afrekening met vooroordelen*, Wommelgem, Den Gulden Engel.
- DESTREÉ, Jules (1923) *Wallons et Flamands. La Querelle linguistique en Belgique*, París, Plon.
- DEWACHTER, Wilfried (1996) «La Belgique d'aujourd'hui comme société politique», a A. DIECKHOFF (ed.) *La Belgique. La Force de la désunion*, Brussel·les, Complexe, p. 105-142.
- ENGELS, Friedrich (1848) «The Danish-Prussian Armistice», a K. MARX i F. ENGELS, *Collected Works*, vol. 7, Londres, Lawrence & Wishart, 1977, p. 421-425.

- FONDATION FRANCOPHONE DE BELGIQUE (1997) *Étude sur l'identité francophone en région de Bruxelles-capitale*, Brussel-les, de-sembre.
- GARRETT, Geoffrey (1998) «Global Markets and National Politics. Collision Course or Virtual Circle?», *International Organization* (de pròxima aparició).
- GELLNER, Ernest (1983) *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell.
- GRIMM, Dieter (1995) «Does Europe Need a Constitution?», *European Law Journal*, vol. 1, núm. 3, p. 282-302.
- HABERMAS, Jürgen (1995) «Remarks on Dieter Grimm's "Does Europe Need a Constitution?"», *European Law Journal*, vol. 1, núm. 3, p. 303-7.
- HAMILTON, Alexander, James MADISON i John JAY (1788) *Federalist Papers*, Nova York, The New American Library of World Literature, 1964.
- LAPONCE, Jean (1984) *Langue et territoire*, Quebec, Presses universitaires de Laval (trad. a l'anglès: *Languages and their Territories*, Toronto, University of Toronto Press, 1987).
- (1993) «Do Languages Behave Like Animals?», *International Journal for the Sociology of Language*, núm. 103, p. 19-30.
- MARX, Karl (1848a) «The "Model State" of Belgium», a K. MARX i F. ENGELS, *Collected Works*, vol. 7, Londres, Lawrence & Wishart, 1977, p. 333-36.
- McRAY, K.D. (1989) «Plurilingual States and Capital Cities», a Els WITTE (ed.) *Het Probleem Brussel sinds Hertoginnedal*, Brussel-les, VUB, p. 193-206.
- MILL, John Stuart (1861) *Considerations on Representative Government*, a J. GRAY (ed.) *On Liberty and Other Essays*, Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 204-467.
- PAPAUX, Alexandre (1997) «Droit des langues en Suisse: Etat des lieux», *Revue suisse de science politique*, vol. 3, núm 2, p. 131-34.
- POULAIN, Michel i Michel FOULON (1998) «Frontières linguistiques, migrations et distribution spatiale des noms de famille en Belgique», *L'Espace géographique*, núm. 1, p. 53-62.
- RENNER, Karl (1918) *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen, in besonderer Anwendung auf Oesterreich*, Leipzig i Viena, Frans Deuticke.
- STRANGE, Susan (1986) *Casino Capitalism*, Oxford, Blackwell.
- (1992) «Ethics and the Movement of Money: Realist Approaches», a B. BARRY i R. GOODIN (ed.) *Free Movement*, Hemel-Hempstead, Harvester-Wheatsheaf, p. 232-47.
- VANDENBROUCKE, Frank (1998) *Globalization, Inequality and Social Democracy. A Survey*, Londres, IPPR.
- WILLEMS, Leonard (1902) «Over tweentvlaamsche brieven toegeschreven aan Minister Rogier», *Verlagenen Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal-en Letterkunde*, Gant, A. Siffer, p. 53-90.

Philippe van Parijs és director de la Càtedra Hoover d'Ètica econòmica i social a la Universitat Catòlica de Lovaina (Bèlgica).

Aquest article va ser presentat per primera vegada a la Conferència «Les perspectives històriques del republicanisme i el futur de la Unió Europea», celebrada a Siena (Itàlia), els dies 23-27 de setembre del 1998.

Aquest article forma part del llibre *La construcció de l'Europa social*, coordinat per Daniel Ortiz, que serà publicat pròximament pel Centre d'Estudis de Temes Contemporanis (CETC) i Editorial Proa.

Traducció de l'anglès de Jordi Mallol.